

YASAKLANMIŞ FOLKLOR ÖRNEKLERİYLE İLGİLİ AZERBAJCAN'IN MUHACİR AYDINLARININ ARAŞTIRMALARI

Almaz Hasankızı*

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin sükutu ve Sovyet-Rus ordusunun topraklarımızda egemenlik kurmaya başlaması milli medeni abidelerin, tarihi eski zamanlara giden kadim elyazmalarının, maddi sübutların mahvı ile yanaşı, halkın asırlar boyu yarattığı söz sanatının da gelişimini önledi, hepsinin onların hafızalarından silinmesi, Türk kültürünün yabancılaştırılması için akla gelmez faaliyetler meydana çıktı. Bu gayri-insani siyasete sosyalist ülkesinde yaşayan ziyalılar itiraz ettiğinde muhtelif yollarla susturulmaya başlandı; bazıları silah zoruyla, bazıları uzak Sibiryâ'nın "buzlu cehennem"inde...

Bu sosyalist siyaseti sadece Azerbaycan'da değil, Sovyet esaretine düşen bütün, hatta nüfusu Rus menşeli olan cumhuriyetlerde de yürütülüyordu ve Türkologlar tarafından tenkit ediliyordu. Ukrayna'nın Çernikov vilayetinde dünyaya gelen, Ukrayna Maarif Kurumunun rehberliğinde çalışan, ancak Sovyet siyasetine boyun eğmediği için senelerce esir kamplarında işkenceler altında tutulan, çok büyük zorlukla Amerika'nın Virjinya eyaletinin Raymond şehrine muhaceret etmeye mecbur kalan meşhur Türkolog Vasili Vasilyeviç Dubrovski (1897-1966), 1955 senesinde Münih'te Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü tarafından neşrolunan "Dergi"de "Ukrayna Şarkşünaslığının Teşkili ve Dağıtılması" adlı tetkikatında şöyle yazıyor: "... eski tecavüzkarlığın yeni Sovyet komünist emperyalizmi şeklinde hortlaması Türkler hakkında objektif ilmi tetkikat faaliyeti üzerinde öldürücü bir tesir icra etti; alimler, teessüf ki, tamamıyla komünist siyasetinin ve ideolojisinin emrine itaat etmek zorunda kaldılar. Komünist partisinin ilim

* Doç. Dr.

üzerindeki bu tahkimciliği onun sükutuna, objektifliğini kaybetmesine ve geçen asrın batıl fikirlerine dönmesine yol açtı.”¹

Bu kelimelerin müellifi bir Türk değil, dürüstlüğünü koruduğu için büyük azaplara maruz kalan, lakin temiz vicdanını koruyarak hakikati, yalnız hakikati itiraf etmekte ısrarlı olan aslen Slav, yani bir Ukraynalı alim, Türkologdur. Dubrovski'nin de yazdığı gibi, Sovyet siyaseti, hususen Türkdilli halklar için hiç de çarizmin müstemlekeceliğinden farklanmıyordu ve bu bütün ilim alanlarında daha çok gözükmekteydi.

XX. yüzyılın 30'lu yılları Azerbaycan için otoriter ve baskıcı politikaların üst düzeyde uygulandığı bir devir olarak tarihe yazılmıştır. Halkı özgürlüğe davet eden, Rus müstevlilerine karşı yönelen eserlerin dikkatten kenarda kalmasına, toplanıp neşredilmemesine, tedkikatına imkan verilmemesine teessüf eden Ahmet Caferoğlu “*Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi*” adlı tedkikatında şunları yazıyor: “Milli Azerbaycan edebiyatında, adeta başı başına, müstakil bir cereyan teşkil eden istiklal mücadelesi edebiyatı, teessüf ki, uzun bir zaman gayri-müntesir kaldığından, küçük bir tedkike bile mazhar olmamıştır. Rus istilası ile beraber doğan bu edebiyat Rus memurlarının sınırsız tazyik edici davranışları yüzünden evvelleri yalnız şifahi edebiyat mahiyetinde kendini muhafaza edebilmiş ve dolayısıyla bütün bekaretini tutamamıştır.”²

A. Caferoğlu, “*Azerbaycan Edebiyatında Spekulyasyonculuk*” (1961) adlı makalesinde manevi servetlerimize Sovyet devrinin talepleri ile yavaşan tenkidcilere tarih boyu Rusların Türklerden çok şey öğrendiklerini sübuta yetirmekle, onları hakikatleri tahrif etmekten çekindirmek istemiştir. Şöyle ki, meşhur Rus şairi A.S. Griboyedov'un (1795-1829) İran'da sefir vazifesinde çalıştığı sürece Azerbaycan folklorundan yararlanmak istemesine dikkat çeken alim: “... Azeri kültürü ve halkiyatı ile ilgilenen şair bir zat olmuş ve susamış olduğu hürriyet idealini Azeri Türkünün folklorunda, tarihinde bulmaya çabalamıştır” yazarak, edebiyatımızı kendi milli mensubiyetinden uzaklaştırmak meylerini katiyetle reddetmiştir: “Eserinde Rus kokusunu bulmak, onunla şahsi durumunu saklamak, hayali nimetler beklemek, elbette, mualecesi elimizde olmayan hastalıklardandır... Ancak işi çığırından çıkaranlar şunu da bilmelidir ki, Azerbaycan edebiyatı, yalnız Azerbaycan edebiyatı, yalnız Azerbaycan içinde ışık saçan bir milli varlık değildir, o aynı zamanda, bütün Türk dünyasının aynasında aksini bulan müşterek bir fikir mahsulüdür.”³

Böylelikle, A. Caferoğlu Azerbaycan Türkünün kimliğinden ayrılmayacağını, yaranan eserlerde her zaman gelenekleriyle ilgili kalacağını, müstevlinin zorla maneviyatı değiştirmek arzusunun baş tutmayacağını bildirmiştir.

¹ Dubrovskiy Vasili Vasiloviç, *Sovyet Tarihçiliği Gözünde Türk Diinyası*, Haz. Sebahattin Şimşir, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, s. 24.

² Caferoğlu Ahmet, *Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932, s. 6.

³ Caferoğlu Ahmet, “Azerbaycan Edebiyatında Spekulyasyonculuk”, *Mücahit*, Yıl: 6, Sayı: 37-38, Mart-Nisan, Ankara, 1961, s. 11.

Azeri aydınlarından Mirza Bala Mehmetzade Polonya'nın payitahtı Varşova'da Rus esaretindeki milletlerin yarattığı Promete teşkilatının kurultayında maruzasında esir halklarının kültürleriyle ilgili meraklı mülahazalar söylemiştir: "Milletlerin uyanış, yükseliş ve düşüş tarihleri gösteriyor ki, milli hususiyetlerini ve milli kültürlerini koruyup yaşatmaya muvaffak olan her millet, er veya geç milli bir devlet kurmaya namzettir. Milli hususiyetlerini ve milli kültürlerini yitirmiş olan milletler, milli benliklerini ve ilham alacak milli kaynaklarını da yitirmişler demektir. Bu gibi milletlerin geleceği yoktur. Onlara ölmüş nazarile bakmak lazımdır."⁴

M. B. Mehmetzade'nin "*Kafkasya*" dergisinde 1952 senesinde (sayı: 8, s. 10-12) derc ettirdiği "*Dede Korkut*" adlı makalesinde SSCB'de gayri-Rus milletlerinin milli kültürlerinin yasaklanması ve mahvı için görülen tedbirlerle ilgili mülahazaları belirtilmiştir. Çağdaş edebiyatımızın öğrenilmesinde şu araştırmanın büyük ehemiyeti vardır: "SSRİ Edebiyat Cemiyetinin 1947. senesinin yayında geçirilen XI. umumi yığıncağında milli bölmelerin hesabatları ile ilgili müzakerelerde gayri-Rus milletlerin edebiyat alanında 'çok tehlikeli bir yolda' oldukları bildirilmiştir. Bu yığıncağa Latviya, Litva ve Estoniya gibi milletler 'Garbi Avrupa medeniyeti karşısında diz çökmekte', Ukrayna, Şimali Kafkasya, Azerbaycan, Türkistan (Orta Asya), Gürcüstan ve Ermenistan ise 'milli geçmişlerini terennüm etmek ve romantikleştirmekte' günahlandırılmıştı."⁵

Mirza Bala'nın bu kelimelerinde Sovyetler ülkesinde Rus olmayan milletlere karşı yürütülen siyaset açıkça tasvir edilmiştir. Lakin makalede SSCB olarak adlanan ülkede Türkdilli halklara münasebetin diğerlerine göre daha keskin olması açıkça görülmektedir: "1948 yılının aralık ayında toplanan XII. umumi yığıncağa çar istilasına karşı mübareze aparan Türkistanlı halk kahramanlarını terennüm eden bir eser hakkında bir Rus komünisti şöyle diyordu: "Sabık Rus imparatorluğunun kenar eyaletleri için Rusya ile birleşmek ne demektir? Bu hadise milli felaket mi, yoksa ileriye doğru bir adım mıydı? Marksizm ilmi bu manada doğrudur. Bu memleketlerden, mesela, Kazakistan... eğer Rusya ile birleştirilmeseydi, Çin, yahut da Kokand tarafından parçalanıp yutulacak, neticede İngiliz müstevlileri için yağlı bir tikeye çevrilecekti. Böyle olduğu takdirde, yeni, daha doğrusu, bu böyle de kabul olunmalıdır, bütün destan ve kahramanlık hikayelerini, bütün folkloru ve onun kahramanlarını, böylece de bütün edebiyatı yalnız bu nazardan mütalaa etmek lazımdır -halk edebiyatını yerli feodallere karşı mübarezede Rusya ile birleşmek için çarpışan kahramanlar aksettirmelidir."⁶

Görüldüğü gibi, Sovyet propagandacıları folklor kahramanlarını asıl hakikatte olduğu gibi -milletlerin azadlığı, hürriyeti için mübarezeye kalkarak, halk tarafın-

⁴ Mehmetzade Mirza Bala, "Sovyet Azerbaycan'da Türk Dilinin Ruslaştırma ve İmha Siyaseti Hakkında", *Kurtuluş*, Yıl: 3, Haziran, Sayı: 20, Berlin, 1936, s. 572.

⁵ Mehmetzade Mirza Bala, "Dede Korkut", *Kafkasya*, No: 8, Münih: 1952, s. 11.

⁶ A.g.m., s. 11.

dan ebedileştirilmesi gibi değil, imperiyaya lazım olduğu şekilde tebliğ edilmesini talep ediyorlardı ki, bu da halk edebiyatının sahteleştirilmesine getirip çıkarıyordu. Mirza Bala: “Türkistan için denilmiş olan bu sözler, bir kaide olarak, bütün gayri-Rus milletlerine şamil edildi” yazarak, Azerbaycan’ın da milli manevi servetlerinin gayri-objektif tebliğine karşı itiraz sesini yükseltmiştir.

Hatırlatalım ki, Azerbaycan halk kahramanı Kaçak Nebi benzer bir şekilde, imperiya meraklarına uygun tebliğ edildiğinden, Sovyet tedkikatçıları onun mübarezesinin Rus müstemlekeciliğine karşı değil, çar hükümetine karşı olduğuna inandırmaya cehd ediyorlardı. Mühaceretteki folklorşinaslar “Kaçak Nebi” destanında mücadelenin Rus çarlık idaresine karşı olmasına hususi dikkat çekmiş, “bu uzun destanın mezmun yönünden esasını Rus emperyalizmine karşı mücadele teşkil eder ve defalarca destanda “Nebi Urusları burda koymadı” mısrası tekrarlanır”⁷, yazarak, asıl hakikati aşkarlamaya çalışmıştır. Lakin destanın Azerbaycan’da neşrolunan varyantında kazah (kazak), goburnat (gubernator), neçennik (naçalnik), pristav, uryadnik, konvoy vb. gibi bilavasita çar Rusyası ile alakadar rütbe bildiren terimler saklanılsa da, Rus ve Ruslukla ilgili kelimeler bütünlükle çıkarılmıştır ki, bu da Kaçak Nebi’nin giriştiği mücadelenin tahrif olunmasıyla neticelenmiştir.

Bazen halk edebiyatı örneklerinin tamamen yasaklanması baş verirdi, muhaceretteki ziyahılar onların neşri ve tebliği için var kuvvetleri ile çalışıyorlardı. Bütün bunlarla beraber nazara almak lazımdır ki, İran adlanan arazide hala ağır baskılar altında, azap ve işkencelerle yaşayan Azeriler vardır ki, onların anadilli edebiyatının tedkiki, tebliği, neşri yasaklar yüzünden imkansızdır. Bu zengin halk edebiyatı daha çok muhaceretteki, Güney’deki Azerbaycanlılar tarafından toplanıp neşredilmektedir. Onlardan biri, Almanya’nın Köln şehrinde yaşayan Behruz Hakkı, bu konuda şöyle yazıyor: “... Yıllar boyu İran’da egemenlik, cehalet, adaletsizlik ve baskı bu başın (Azerbaycanlıların nazarda tutulur -A.H.) dilini Fars şovenizminin keskin kılıcı ile kesip onu ruhsuz ve cansız bir cisme çevirmeye çalışmıştır. Ancak Azerbaycan halkı bağrında yaşayan folkloru ve anadilini koruyarak düşmanların bu arzularını kursaklarında bırakmıştır. Dilleri ve folkloru ile onlara galib gelmişlerdir.”⁸

Dünyada kendi halkının istiklali için bütün hayatını kurban veren, adını milli tarihine ebedi olarak yazdıran kahraman evlatlar yüzlerce olsa da, bütün yerküresi için özgürlük, istiklal, yenilmezlik sembolüne çevrilen, şahsiyeti gurur ve azametle hatırlananlar oldukça azdır. Sadece Dağıstan’da değil, bütün Kafkasya’da Rus esaretine karşı yirmi beş yıl cesaretle mücadele eden, asırlar geçmesine bakmayarak bugün de hem kendi ve hem de dünya halkları için istiklal mücahidi, yenilmez bir kahraman gibi hatıralarda yaşayan Şeyh Şamil (1797-1871) işte böyle şahsiyetlerdendir. Bu yiğit insanın ve etrafındakilerin üstlendiği hak davası, onları

⁷ Baykara Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: 1975, s. 92.

⁸ Hakkı Behruz (Çöl Gülü), *Ata Sözleri (Ata Sözlerinin Kökleri ve Şifahi Halk Edebiyatından Örnekler)*, Köln: Azerbaycan Yayınevi, 1998, s. 13.

savaşa kaldıran amaç istiklal, özgürlük, her tür esarete keskin itiraz olduğundan onun yenilmez lideri edebiyata da ciddi tesir göstermiş, o, muhtelif edebi örneklerin baş kahramanı haline gelmiştir.

Şeyh Şamil hareketi ile aynı idealleri paylaşan, Rus zulmünden kurtarmaya çalışan Azerbaycan'da da onun şahsiyeti ve giriştiği istiklal mücadelesiyle ilgili bedii eserler, folklor örnekleri yaranmıştır. Lakin ekseriyetle iki yüz yıldan çok geçen zaman kesiminde evvelce Rus, sonra sosyalizm propagandasına uygun gelmediği, halkın yadellilere nefreti ile yüklenmiş olduğu için Sovyet sansürünün ciddi nezaretinden kurtulabilmemiş, yalnız hafızalarda yaşamıştır, bu tecrübeler yazılı olarak neşrolunmadığı gibi, baskı devrinde adı bile dile getirilebilinmediği için, mühim bir kısmı artık unutulmuştur.

Muhacir araştırmacı Süleyman Abdülkadir *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinin ilk sayısında yayınlanmış "*Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatında Rus İstilasının İnikası*" adlı makalesinde (müellifin bu adda silsile makaleleri derginin dört sayısında yayınlanmıştır) esir olan bütün Türkdilli halkların folklorunu nazardan geçirirken şunları kaydetmiştir: "... Türk halk edebiyatı ve halkiyatı kendi münevverlerimiz tarafından ihmal olunmuş, ancak köle millete mensup olan müstevliye gayretle toplanabilmiştir. Bu edebiyatı müstevliye nakledenler Rus istilasına dair halkın terennüm ettiği destan ve türkülerin milli bir sır sıfatile saklamış, yahut 'Rus memuru' zannettikleri müstevlinin hatırını kırmayacak bir surette tahrife mecbur olmuşlardır."⁹

Azerbaycan'ın büyük lideri M.E. Resulzade'nin "*Şekilce de, Muhtevaca da Ruslaştırma*" ve M.B. Mehmetzade'nin "*Dede Korkut*" adlı makaleleri, Türk halklarının edebi numunelerinin tahrife maruz kalmasının, bazen yasaklanmasının sebeplerini aydınlatmaktadır. Mirza Bala söz konusu siyasi şeraiti tahlil ederek şöyle yazıyor: "Milli geçmişi, milli gururu ve tarihi milli kahramanları terennüm etmek cinayet, günah hesap olunurdu. Kafkasya'nın milli kahramanı Şeyh Şamil'i 1947 senesinde İlimler Akademisi'nin Tarih İnstitutu'nda profesör Ecemyan Türkiye ve İngiltere'nin casusu ilan etti."¹⁰

Makalede M.B. Mehmetzade "*Şeyh Şamil*" destanının varlığı hakkında malumat vermiştir. Lakin bu büyük şahsiyetin hakkında ortaya konan eserler, hatta adının hatırlanması bile Sovyet siyasi idaresi için kabul edilemez idi, çünkü Şeyh Şamil Kafkasya'da eğilmezlik simgesine çevrilmişti, onunla ilgili dillerde dolaşan efsane, rivayet, destan ve sairde bütün halkların kahramanlık geçmişi kendi bedii ifadesini buluyordu. Halkları özgürlük, adalet uğrunda mücadeleye ruhlandıran "*Kitab-ı Dede Korkut*" ve Şeyh Şamil'le ilgili yazılan eserlerin yasaklanmasının nedenlerini M.B. Mehmetzade makalesinde şöyle belirtmiştir: "... Şamil hakkındaki efsanelerde olduğu gibi, "*Dede Korkut*" destanlarında da kahramanlıklarla dolu

⁹ Abdülkadir Süleyman, "*Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatında Rus İstilasının İnikası*", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1, I, Sayı: 1, İstanbul, s. 22.

¹⁰ Mehmetzade Mirza Bala, "*Dede Korkut*", *Kafkasya*, No: 8, Münih: 1952, s. 12.

parlak geçmiş vardır. Odur ki, milletin milli benliğini, milli şuurunu ve milli vicdanını terennüm ve ona büyük milli idealler telkin eden böyle bir eserin tebliğ ve tedrisine Moskova, şübhesiz ki, razı olmazdı.”¹¹

Şeyh Şamil hareketi ile ilgili yazılan eserler birtakım özellikleriyle kendisini gösterir. Gerek Şeyh Şamil, gerek onun annesi, hanımı, evlatları, müritleri ile ilgili Azerbaycan’da muhtelif rivayetler söylenmektedir ki, onların hepsinde halk kendi kahramanının müdrikliğini göstermeye çalışmış, onun şecaatinin, yenilmezliğinin, galebelerinin esas nedenini zekasında ve düşüncesinde, vatanına, toprağına sonsuz muhabbetinde olduğunu ifade etmişler. İşte bu duygular da yakın geçmişte yaşamış Şeyh Şamil’i ve onun etrafındakilerin halk tarafından bazen efsaneleştirilmesine sebep olsa da, onun arzularına ve mübarezesine olan sonsuz sevgi bu yenilmez insanın adının yasaklara bakmayarak ebedi yaşamasını sağlamıştır.

Şeyh Şamil’le ilgili folklor örneklerine daha çok Azerbaycan’ın Zakatala, Gah, Şeki illerinde tesadüf etmek mümkündür ki, bu da tabiidir. Dağıstan’la sınır olmaları, yani Şeyh Şamil’in uğrunda uzun yıllar mücadele ettiği topraklara yakınlığı, yazılı eserlerde de tesirini göstermiştir.

Azerbaycan’da Şeyh Şamil hareketine ilginin sebeplerinden biri de din kardeşliğidir, İslamdır. Şöyle ki, bu konuda yazılan eserlerde Rus istilacıları “kafir” ve müslüman dünyasının düşmanı olarak gösterilmiş, Şeyh Şamil ise bütün İslam aleminin kahramanı olarak terennüm edilmiştir.

“Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri” (1932) başlıklı makalesinde ve *Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi* (1932) adlı eserinde Ahmet Caferoğlu bu mübariz insanın davası ve onun komşu ülkelere, hususen Azerbaycanlılara tesiri ile ilgili şunları yazıyor: “... 1870 senesine devam eden, yani 25 sene gibi tarihin çok nadir bir millete bahşettiği uzun bir istiklal mücadelesi devri (aslında Şeyh Şamil 1834-1859 senelerinde mücadele içinde olmuştur -A.H.), şübhesiz, bugün hür yaşamak isteyen her bir Kafkasyalı’nın göğsünü kabartacak milli bir dava, mukaddes bir istiklal davası hatırasıdır. Onu ne tarih ve ne de hür yaşamak isteyen hiçbir millet inkar edemez. Kafkasya istiklaliyeti düşmanı Rus tarihçileri bile bu hakiki istiklal mücadelesini inkardan pek uzaktırlar.”¹² Azerbaycan halkının büyük muhabbetle nağmeler, destanvari rivayet vs. hasrettiği, lakin sosyalizm ideolojisinin yasakladığı şahsiyetlerinden biri de, Ruslara karşı ölüm-dirim mücadelesine kalan Gence’nin efsanevi kahramanı Cevat Han (1748-1804) olmuştur. Onun dillerde gezen, yıllardır halkı ruhtan düşmeye koymayan cesareti ve mertliği Kafkasya halklarının gururu olan Şeyh Şamil’le mukayese eden M.E. Resulzade, “Kafkasya Türkleri” monografisinde şöyle yazar: “... Dağıstan gibi geçilmez ve sert dağlar başında değil, müdafaasını Gence gibi geniş ve düz bir ovalıkta yapmak mecburiye-

¹¹ Mehmetzade Mirza Bala, “Dede Korkut”, *Kafkasya*, Münih: 1952, No: 8, s. 12.

¹² Caferoğlu Ahmet, *Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932, s. 26-27.

tinde kalan kahraman Cevat Han'ın Sisianof'un nizami kuvvetlerine karşı giriştiği uzun ve çetin mübarezesi az şerefli değildir. Birkaç defa teklif olunan ve elverişli şartları ihtiva eden teslimiyet tekliflerini nefretle reddeden, mukabilinde "Ölmek var, dönmek yoktur" cevabında bulunan Cevat Han beşeri imkanını son derecesine kadar gazaplanmış aslanlar gibi kale topunun başında elinde kılıç barını aşarak hücum eden düşmana karşı cesaretle vuruşmuş ve bir oğlu ile beraber, vazife başında şehit düşerek sözünü tutmuş, ölmüş, fakat teslim olmamıştır."¹³

Malumdur ki, halk, hatırasını yaşattığı evlatlarına hep şarkılar söylemiş, destanlar yazmıştır. O halde neden yetmiş senelik Sovyet iktidarı döneminde katiyeti, kahramanlığı hayret doğuran Cevat Han'la ilgili eserler toplanıp neşredilmemiş, hakkında tedkikatlar yapılmamıştır? Aslında halk, şahsiyetine yüksek değer verdiği kahramanına kendinin yarattığı söz sanatında ebedi yaşamak hukuku bahsetmiştir, fakat Sovyet ideolojisinin temel prensiplerine zıt olan böyle bir eserin sosyalist Azerbaycanı'nda meydana çıkarılması mümkün olabilmezdi. Muhaceret-teki aydınlar ve matbuat bu önemli hadiseler ve şahsiyetlerin unutulmaması için ellerinden geleni yapmışlardır. Bunun en büyük numunesini *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinde görmek mümkündür. Süleyman Abdülkadir'in "*Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatında Rus İstilasının İnikası*" başlıklı makalesinde "*Cevat Han*" destanı ve bu eserin Şimali Azerbaycan'dan başka, İran adlanan arazide yaşayan Azeri Türkleri tarafından yaşatılması, sevilmesi hakkında malumat verilmiştir: "Cevat Han'a dair destanın yalnız Rus istilası altındaki Azerbaycan'da değil, İran Azerbaycanındaki Türk kavimleri arasında da çok yayıldığını ve şöhret kazandığını görürüz. Bugüne kadar neşredilmiş olan 'Cevat Han' destanında tesadüf edilmeyen bir 'Cevat Han' destanı İnallı tayfasına mensup Maragalı Aziz adlı bir Türkmenden dinlemiştim. Vaktim müsait olmadığından ancak bir parçasını kaydedebildim."¹⁴

Makaleden aldığımız bu pasajdan da malum olur ki, Cevat Han'la ilgili neşredilenlerden başka, ağızdan ağıza geçerek yaşayan şiirler, rivayetler, destanlar mevcuttur. Yazar makalesinde Maragalı Aziz'den işittiği metnin kendinin neşrettiği parçaların varyantı olduğunu, onlardan farklı olduğunu söylemiştir: "Maragalı Aziz'in naklettiği destanın umumi mündericat itibarile aynı destanın bir varyantı olduğu malum ise de, vezin ve lisan itibarile ayrı hususiyetlere maliktir."¹⁵

Ahmet Caferoğlu Gence kıyamının bütün hakikatlerinin Genceli Hasan ve Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun yazdığı şiirlerde açıklandığını kaydetmiştir. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun bu hadiseye 24 muhammes yazdığını, "asıl Gence faciasını, Rus ordusunun zulüm ve hunharlığını, nihayet, Cevat Han'ın kahramanca istiklal müdafaasını" tasvir ettiğini bildiren Ahmet Caferoğlu bu şiirde Cevat

¹³ Resulzade Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s. 18.

¹⁴ Abdülkadir Süleyman, "Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatında Rus İstilasının İnikası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, İstanbul: Yıl 1, I, Sayı: 1, s. 23.

¹⁵ Abdülkadir Süleyman, a.g.e., s. 23.

Han'ın oğlu Hüseyinkulu Ağa'nın da şecaatinden dolayı övüldüğüne dikkat çekmiştir. Cevat Han'ı liyakatli, milletin şerefini koruyan yiğit bir şahsiyet olarak seciyelendirerek, onun sarsılmaz iradesinin bu savaştan önce de herkese malum olduğunu, onun sağlığında da halk tarafından sevildiğini bildirmiştir: "Cevat Han daha sağlığında adaleti ve cesaretiyle şöhret kazanmıştır... Bu şöhretine ilave olarak Gence hanlığının istiklaliyetinin kaybını da kanı ile ödemesi bütün Azeri ahalisi tarafından takdir ve sitayişle bahsedilmiş ve etrafında destanlar vücuda getirilmesine bais olmuştur."¹⁶

A. Caferoğlu, Karabağ, Şeki, Bakü ve başka hanlıklar da Ruslar tarafından istila edilirken ayaklanmalar baş gösterdiğini, ahalinin gaddarlıkla kılıçtan geçirildiğini nazara alarak ihtimal ediyor ki, bu yerlerin şairleri bu hadiselerle ilgili eserleri kaleme almışlardır: "... Gencenin hailesine rağmen sair Azerbaycan hanlıkları da Rus istilasına karşı mukavemet göstermekten çekinmemişlerdir. Şeki hanlığının Rus ordusuna karşı mücadelesi tarihle tesbit edildiği gibi, milli edebiyatımızda da kendi izini bırakmamış değildir."

Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi adlı eserinden otuz iki yıl sonra yayınladığı *Azerbaycan Edebiyatı* adlı tekdikatında ise A. Caferoğlu "*Cevat Han*" destanını hatırlamış, Azerbaycan halkının Rus istilacılarına karşı giriştiği milli azatlık mücadelesini "benzeri olmayan bir şekilde kelimelerle ifade eden bu destanın büyük bir kısmının Rus sansürünün müdahalesi yüzünden kaybolduğu" kanaatine varmıştır.¹⁷

Azerbaycan muhacirlerinden Nebi Turaplı "*Kaçak Nebi*" adlı makalesinde ilk önce Cevat Han'ı, onun esarete karşı mücadelesini ve hem onun, hem de bu tür kahramanlar hakkında yazılan eserleri hatırlamıştır: "19. yüzyılın birinci yarısında Ruslar Gence hanı Cevat Han'la yaptıkları çetin savaştan ve hatırı sayılır telefattan sonra Kafkasya Azerbaycanı'nı Rusya'ya ilhak edebilmişlerdi. Azerbaycan Rusya'nın vilayeti haline getirilerek bütün servetleri Rusya'ya taşınıyordu. Yakın Şark tarihinde daim hükümdarlarını Türk gören, yabancı bir milletin boyunduruğu altında esaret zincirine alışmayan Azerbaycan Türkleri Rusya'nın hükümdarlığına karşı hiçbir zaman mücadeleden geri durmamışlardır. Ruslara karşı birçok Azerbaycan yiğitlerinin kahramanlıkları dillere destan olarak söylenilmekte ve onların aziz hatıraları unutulmamaktadır."¹⁸ Bu makalede bahsolunan, Ruslara karşı mücadelelerle ilgili yazılan şiir ve destanlar, tabii ki, Sovyet sansürünün gözünden yayınlanabilmezdi, onların yayılmasının da karşısı büyük bir ustalıkla alınır.

Nebi Turaplı, aslında Kaçak Nebi'ye hasrettiği bu araştırmasında köleliğe itiraz olarak başlanan bir dizi isyan ve onların artık unutulmakta olan kahramanları

¹⁶ Caferoğlu Ahmet, *Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932, s. 16.

¹⁷ Caferoğlu Ahmet, *Azerbaycan Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyatı*, I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, s. 165.

¹⁸ Turaplı Nebi, "*Kaçak Nebi*", *Mücahit*, Ankara: 1960, Yıl: 6, Sayı: 31-32, s. 14.

-Kaçak Ganber, Zeyemli Hacı Ahmed, Kaçak Macit- hakkında da malumat vermiştir ve böylelikle onları hatırlatarak gelecekte bu dönemin daha sahih öğrenilmesi için araştırmacıların istikametini muayyenleştirmiştir: "... 1920 senesinde Gence isyanında Kızıl Ordu birliğinin bir kısmını mahveden Kaçak Ganber Bolşeviklere karşı dövüşüyordu. Yine 1930 senesi Şemkir isyanında Zeyemli Hacı Ahmed kızılılarla çarpışıp ölmedi mi? Onun bütün akrabaları isyana iştirak ettiği için Kızıl Moskova'nın nökeri Yusif Kasimof'un hunhar elleriyle öldürülmedi mi? Yine Şemkir isyanında gedebeyli Kaçak Macit'in 14 arkadaşı ile karlı kış gününde toplu, pulemyotlu, silahlı Kızıl Ordu birlikleriyle tam 45 gün çarpışarak Ruslara büyük telefata verdirdikten sonra son kalan tek kurşunu ile intihar ederek düşmana teslim olmaması herkese belli değil midir?"¹⁹

Şüphesiz ki, halk kendi kahramanlarının adını yaşatmak için onların şerefine şarkılar söylemiş, destanlar bağlamışlardır. Lakin, teessüf ki, bu eserlerin yayılması ve yaşaması Sovyet sosyalist iktidarı yüzünden imkansız olmuştur.

Bir şeyi daha hatırlatmak lazımdır ki, gurbette yaşamak zorunda kalan ziyalılarla beraber onların tedkikat eserleri de kendilerinin muhaceret ömrünü sürdürmeye mahkumdu. Lakin, ne gariptir ki, bazen müellifin vatanda yaşamasına bakmayarak, muhtelif nedenlerle kendi vatanında, anadilinde yayınına konulmuş yasaklar, bu eserlerin muhacerette yayınlanmasına yol açmıştır. Ahmet Ağaoğlu'nun kendi anadilinde yayınlanmasına yasaklar konulduğu için 1901 senesinde Tiflis'te Rus dilinde neşrolunan İslama Göre ve İslamiyette Kadın adlı eserine işte, böyle bir kader nasip olmuştu. Yahut M.E. Resulzade'nin *Asrımızın Siyavuşu* eseri, Lahıc'da kaleme alınsa da, İstanbul'da neşrolunmuştu. Bu gibi örnekler çoğaltılabilir.

Sonuç olarak şunu arz etmek gerekir ki, SSCB'nin mevcut olduğu yetmiş sene de siyasi maksatlar uğruna ayrı ayrı kültürlerin unutturulması ve Ruslaştırılması istakemetinde ciddi faaliyet gösterilmiş, bilahusus Türkdilli halkların kendi milli kökünden koparılması namına hala insanı dehşete düşüren muhtelif vasıtalarla istifade olunmuştur. Şöyle ki, bereket, mahsuldarlık, hayırseverlik, imkansızlara yardım, güzellik gibi maksatları kendinde barındıran Nevruz gibi halkın mukaddes bayramı unutturulmaya çalışılırken, "Oktyabr", "28 Aprel", sahte "Mahsul" bayramlarının, "Komsomol" toylarının ananeden uzak yas merasimlerinin zorla halkın maişetine dahil olunmasına cehd edilmiş, halk manilerine, nağillara, destanlara sansür ve yasaklar konulmuş, bir dizi folklor materyallerinin araştırılması imkansız olmuştur. Fakat Azerbaycan'ın muhacir ziyalıları birçok durumda halk edebiyatı materyallerinin araştırılmasına kendilerinin azadlık ideallerinin hayata geçmesinin esas hissesi olarak özel bir hassasiyetle yaklaşmış, onların toplanması, neşri ve tebliğinin, daha doğrusu milli-manevi zenginliğin öğrenilmesinin gerekliliğine dikkat çekmişlerdir.

¹⁹ A.g.m., s. 14.

Kaynaklar

- Abdülkadir Suleyman, "Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatında Rus İstilasını İnikası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, İstanbul, Yıl: 1, I, Sayı: 1, s. 22-26; II, s. 49-54; III, s. 1-5-111; IV, s. 170-176.
- Dubrovskiy Vasili Vasiloviç, *Sovyet Tarihçiliği Gözünde Türk Dünyası*, Haz. Sebahattin Şimşir, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, 160 s.
- Baykara Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, 331 s.
- Caferoğlu Ahmet, *Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1932, 44 s.
- Caferoğlu Ahmet, "Azerbaycan Edebiyatında Spekülyasyonculuk", *Mücahit*, Yıl: 6, Mart-Nisan, Sayı: 37-38, Ankara, 1961, s. 8-10.
- Caferoğlu Ahmet, *Azerbaycan Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyatı, I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1991, s. 140-217.
- Hakkı Behruz (Çöl gülü), *Ata Sözlere (Ata Sözlere Kökleri ve Şifahi Halk Edebiyatından Örnekler)*, Azerbaycan Yayınevi, Köln, 1998, 192 s.
- Mehmetzade Mirza Bala, "Sovyet Azerbaycan'da Türk Dilinin Ruslaştırma ve İmha Siyaseti Hakkında", *Kurtuluş*, Yıl: 3, Haziran, Sayı: 20, Berlin, 1936, s. 572-576.
- Mehmetzade Mirza Bala, "Dede Korkut", *Kafkasya*, No: 8, Münih, 1952, s. 10-12.
- Resulzade Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993, 132 s.